

Hållbar markanvändning

agrara förutsättningar i Bangladesh

I november och december 2012 åkte artikelförfattaren på en drygt tre veckor lång studieresa till Bangladesh. Syftet med resan var att på plats via fältstudier undersöka människornas livsförutsättningar i Bangladesh utifrån vissa specifika frågeställningar. Resan finansierades via Den globala skolan (http://www.programkontoret.se/Global/program/denglobalaskolan/DGR_ht2014_Bangladesh.pdf) med målgruppen yrkesverksamma lärare i gymnasieskolan. De erfarenheter som vi tilldelades i samband med resan var det sedan tänkt att vi skulle sprida till elever och kollegor på våra respektive arbetsplatser. Totalt deltog ett tjugotal lärare och rektorer från i huvudsak södra delen av Sverige.

Under en del av vistelsen bodde vi hos olika värdfamiljer ute på den bengaliska landsbygden. Det var också tänkt att vi

skulle göra undersökningar om olika teman under tiden i byarna. Artikelförfattarens grupp undersökte jordbruket och markanvändningen i Bangladesh genom att intervjua jordbrukare i området där vi bodde (byn Hazipur utanför Dhaka, se figur 1). Det är resultatet från denna undersökning som presenteras i artikeln nedan.

Bangladesh är ett av jordens mest tätbefolkade länder (<https://www.landguiden.se/Lander/Asien/Bangladesh>) samtidigt är det ett land där de agrara förutsättningarna fortfarande är väldigt tydliga. Även om inflyttningen till Dhaka och andra storstäder är hög så bor fortfarande en stor del av befolkningen på landsbygden. Jordbruket är en viktig försörjningsmöjlighet för många människor i Bangladesh och basfödan i jordbruket är ris. (Kramsjö 2000). Förutsättningarna för risodling i Bangladesh regleras av de regelbundna monsunregnen som drabbar landet som gör marken väldigt bördig, men som också orsakar regelbundna översvämningar då floderna Ganges och Bramaputra svämmar över som en följd av de kraftiga monsunregnen.

Just detta var något många av de personer som intervjuades ute i byarna gav uttryck för, nämligen att klimatet i Bangladesh med tidvis mycket nederbörd under en stor del av året gjorde risodling särskilt lämplig. En del jordbrukare uttryckte att de tidigare försökt odla vete på fälten men att vetet dog vid monsunregnet så att de därför

Figur 1: Karta över Bangladesh (Källa: Wikipedia)

gick över till risodling. (Intervju med arrendebönder i Hazipur 20121127). På det hela taget gav intervjupersonerna uttryck för en snabb utveckling av jordbruket, en utveckling som skett redan under deras livstid. En grupp äldre människor vi intervjuade i Hazipur berättade om att skördarna tidigare var så små så att de inte räckte till att försörja en familj. För att kunna betala löpande utgifter och skicka barnen till skolan och så vidare var de därför tvungna att ta lån, eftersom de sedan inte hade några pengar att betala tillbaka lånen med fick de betala tillbaka lånen i form av dagsverken på långivarens mark. (Gruppintervju i Hazipur 20121128). En förklaring till de ökade skördarna var den ökande användningen av bekämpningsmedel (Intervju 20121127) något som de fått information om från regeringen ibid. Att bekämpningsmedel, även sådana bekämpningsmedel som sedan länge varit förbjudna i Sverige, var vanliga där är något som artikelförfattaren fick uppleva själv när han såg en butik i Hazipur som sålde genmodifierade grödor, DDT m.m. Traktorer och sådant var fortfarande ovanliga i byn vid artikelförfattarens besök där. De traktorer som fanns lånade man av varandra, på det stora hela skördades skörden fortfarande manuellt (se figur 2).

Den familj som artikelförfattaren bodde hos under drygt tre veckors tid i Bangladesh skördade 4 ton ris per år. Detta var en relativt hög siffra, som jämförelse kan nämnas att närmsta granne skördade 2,5 ton ris per år. Det ska dock poängteras att vår värdfamilj inte bara odlade ris utan även bland annat grönsaker och senapsfrön dessutom, samt att de hade en djurhållning att sköta om, i första hand höns.

Dessutom skördade man ungefär 400 kilo potatis per år, något som man sedan sålde för mellan 15 och 50 takka per kilo. Potatisen skördades en gång per år medan riset skördades 4 gånger per år. Dock framträdde en intressant uppgift i samband med intervjun med hemmansägaren i vår värdfamilj, han påpekade nämligen att risfältet brukade översvämmas i samband med monsunen, vilket är en viktig förutsättning för att riset ska kunna växa till sig, dock har översvämningarna uteblivit de senaste tre åren på grund av ett förändrat klimat, vilket enligt honom kraftigt försämrat förutsättningarna att få mycket ris skördat.

Det var inte bara vår värdfamilj som gav uttryck för hur ett förändrat klimat påverkar möjligheterna att bedriva ett hållbart jordbruk. Under gruppintervjun med arrendebönderna så gav flera av dem uttryck för att regnmängden minskat de senaste åren på grund av klimatförändringarna, detta kan synas lite märkligt för oss eftersom vi med jämna mellanrum får höra nyhetsrapporteringar om översvämningar i Bangladesh, men för de som bor där så är det klart att man ser förändringar i nederbörden på ett annat sätt, eftersom det blir mer påtagligt, dessutom ser man ju förändringar från år till år på ett helt annat sätt. De menade i alla fall att det blivit svårare att bedriva jordbruk eftersom regnmängden har minskat samtidigt som antalet insekter har ökat, vilket leder till att de måste använda mer bekämpningsmedel för att döda insekterna. Även konstbevattning har blivit vanligare som en följd av uteblivet regn, menade de. Dessutom hade inköpspriset för grödorna ökat på 30 år, men ej försäljningspriset, enligt deras uppfattning. Dessa faktorer sammantaget gjorde

att, trots viss tillgång till maskiner o.s.v., så var det svårare att bedriva jordbruk nu jämfört med för 30 år sedan (Intervju 20121127).

Det ska här tilläggas att bilden av jordbrukets förändringar och förutsättningar i Bangladesh inte är entydigt negativ, utan det hänger lite samman med vem man frågar, ty medan arrendebönderna gav en övervägande negativ bild och menade att mycket hade försämrats på de senaste trettio eller kanske till och med de senaste 10 åren, så gav intervjun med de äldre män vi intervjuade en helt annan bild. De menade att fram till 1971 led de av stora jordbruksproblem, de hade då inte tillräckligt

med pengar för att köpa mat för, och de tjänade motsvarande 50 öre per dag, detta ledde till att de fick ta extrajobb då de hade möjlighet, och att de fick odla potatis som komplement. Några av de äldre männen som vi intervjuade i byn berättade att de ibland inte åt på två dagar tidigare. De berättade också att vägarna in till Dhaka var betydligt sämre förr i tiden, och att de då ofta fick promenera in till Dhaka, en promenad som kunde ta uppemot två timmar. Detta berättade de för att påvisa kontrasten mot hur det ser ut nu, för detta är faktorer som enligt de själva har förbättrats mycket sedan 1971.¹ Sedan 1971 har regeringen gjort medvetna satsningar för att förbättra för

Figur 2, Risskörd i Bangladesh. Foto: Kent Pålsson

bönderna i området, menade de. Bland annat så nämnde de att de får bidrag om barnen studerar, framförallt om flickorna studerar. En av de äldre männen vi intervjuade sade att han förr i tiden aldrig hade sett en 100 thakkasedel, men nu hade han sådana i plånboken. En annan sak som de menade att regeringen i Dhaka hjälpt dem med var att alla skulle ha någon form av utbildning så att man åtminstone skulle kunna läsa och skriva sitt namn. Detta var en särskild satsning som pågick ute i landsbyarna i Bengalen från 1974 till 1985 och gav ett väldigt framgångsrikt resultat. Bakgrunden till den här satsningen handlade om att det tidigare åkte runt folk i byarna med dokument som bönderna inte kunde läsa, de som åkte runt med papperna sade att det stod något fördelaktigt på dessa och uppmanade bönderna att skriva under. Eftersom många ute på landsbygden då inte kunde skriva fick de sätta sitt fingeravtryck på pappret istället för en namnteckning, och eftersom de inte kunde läsa så kunde de ju heller inte läsa att de i och med ”underskriften” hade överlåtit hela sin mark till någon annan. Även dessa bönder gav dock uttryck för att vädret hade försämrats och att de ibland uteblivna monsunregnen var ett problem eftersom det blev svårare att bedriva jordbruk då. (Gruppintervju 20121128)

Vi intervjuade även en grupp daglönare under vår tid i Hazipur. Även dessa gav uttryck för många förändringar till det bättre. De menade att man tidigare jobbade som daglönare för ungefär 5 takka om dagen. De kom samtliga från familjer där alla jobbade som daglönare. För pengarna de fick in konsumerade de saker som de behövde, vilket de hade råd med eftersom sakerna var billigare då (under vistelsen i Bang-

ladesh gav många äldre människor uttryck för hur dyrt allting blivit den senaste tiden, jämfört med Sverige var dock priserna väldigt låga, detta visar att allting är relativt, förf. anm.) när de hade gift sig flyttade de sedan hemifrån. Idag uppgav de att de tjänade 170 takka för ett arbete mellan kl. 5.00–11.00. Efter att arbetspasset var slut klockan 11 så äter de lunch, och går till sina egna arrenden efter det (samtliga av de tre daglönare vi intervjuade hade också egna arrenden att sköta om). De uppgav också att de jobbade som daglönare för att få råd med ett eget arrende, hade de mycket att göra på sitt eget arrende så tog de heller inte daglönarjobb.

De berättade även hur det gick till rent praktiskt när de fick sina daglönarjobb. De olika daglönarna ingick i en grupp med 50–70 personer med en ledare. Bonden som behöver daglönare ringer sedan till ledaren i gruppen och säger hur många arbetare han behöver på fälten. Ledaren ringer sedan till de olika daglönarna och försöker sedan fördela det så att den som inte haft ett jobb på länge får jobb först o.s.v. De nämnde också att det var sällan de bara jobbade en dag på samma gård, utan oftast behövde bonden som ringde arbetskraft för 7–10 dagar i följd, och då stannade samma arbetare på gården under hela den tiden. Efter en vecka samlar ledaren för gruppen därefter ihop pengarna och när det sedan är marknadsdag (vilket det var i stort sett varje vecka) så samlas gruppen på marknaden och ledaren ger dem sedan deras pengar. De personer som vi intervjuade sade att de får 10 takka för en veckas arbete. De menade att ledarskapet i gruppen kan gå i arv men att man också kan välja ledaren utifrån vissa kriterier, där bland annat ärlighet

och vilket kontaktnät ledaren har är faktorer som väger högt.

Som utvecklingsfaktorer nämnde daglönarna att de tidigare inte hade haft någon garanterad inkomst, vilket de har nu sedan de började gå samman i de olika grupperna och fördela pengarna. De nämnde också att de har råd att skicka barnen i skolan för att de ska få en utbildning, vilket de inte hade haft tidigare. De uttryckte dock klara önskemål om att barnen i framtiden borde jobba i fabrik, särskilt i en regeringsägd fabrik, eftersom de menade att det var där som framtiden fanns och de hoppades på att barnen skulle försörja dem när de blev äldre. De menade också att om barnen ska gifta sig och skaffa familj, så är det bättre att överleva i staden än på landsbygden om man är flera. Daglönarna uttryckte dock även de att jordbrukets möjligheter har försämrats de senaste åren, på grund av att jordbruket inte har haft tillräckligt med vatten vilket har gjort det svårare att bedriva jordbruk. (Gruppintervju med daglönare 20121128).

I närheten av Hazipur fanns också ett jordbrukskontor för att hjälpa bönderna med jordbruket i området. Vi intervjuade även föreståndaren för detta jordbrukskontor. Hon var relativt ny på sin post, hon hade tillträtt den 12 juli samma år. Det jordbrukskontoret i byn sysslade med var bland annat att fördela mark, och hantera ansökningar om delning av mark. Föreståndaren på jordbrukskontoret berättade att markdelningen påbörjades 1947 och att den fortfarande pågår. Grödorna som odlas på markerna har heller inte ändrats på 30 år, utan det som odlas är i huvudsak vete och ris. Ansökningarna om jorddelning har ökat, så idag behandlas det totalt 15000 an-

sökningar om jorddelning. Samtliga barn, både söner och döttrar, har rätt att arva marken när fadern är död. En del av den jord som fördelades på jordbrukskontoret gick också till så kallade NGO:s alltså frivilligorganisationer som hjälper bönderna med jordbruket och ger dem ekonomiskt stöd m.m.² samt till Grameen bank, vars grundare för några år sedan erhölet Nobels fredspris för sina mikrokreditlån till fattiga människor i världen.

En annan anställd som vi intervjuade på det lokala jordbrukskontoret gav uttryck för att ett fåtal människor har fått betydligt mera land idag jämfört med för 15 år sedan, samtidigt som antalet landlösa har ökat, detta menade han hängde samman med att folk har skaffat fler barn de senaste åren jämfört med tidigare. Samtidigt har jordbruksanvändningen minskat, vilket hänger samman med att 20% av all jordbruksmark används till tegelbruk. (Under vistelsen i Bangladesh fick vi se flera tegelbruk, en del på nära håll, detta är ett sätt att utnyttja marken som har blivit allt vanligare i takt med att fler industrier börjar växa fram, framförallt i storstadsområdena som områdena i Dhaka och däromkring, se figur 3.) Idag så används dessutom bara 50% av den sammanlagda jordbruksmarken i byn till risodling, enligt tjänstemannen på jordbrukskontoret. Resterande mark används till att odla vete, majs och tobak, de två sistnämnda är grödor som blev vanliga för 15 år sedan, och i synnerhet produktionen av majs hänger samman med att man på många håll har övergått till ett alltmer animaliskt jordbruk och därmed behöver odla mat åt djuren istället för mat åt människorna i större utsträckning än tidigare. Trenden med tobaksodling är ingenting som är

specifikt för byn Hazipur med omnejd utan det är en trend som blivit allt vanligare i hela Bangladesh de senaste 15 åren, enligt tjänstemannen på jordbrukskontoret. (Intervju med tjänstemän på det lokala jordbrukskontoret i Hazipur 20121204).

Ett annat syfte som det lokala jordbrukskontoret hade var att stödja bönderna i deras odling av jorden, bidra med kunskaper om insektsbekämpning m.m. På jordbrukskontoret kunde de se stora framsteg i byn de senaste 30 åren. För trettio år sedan menade en tjänsteman som intervjuades att det var mycket fattigdom och mycket improduktiv mark i området men att man numera fick stora skördar. Projektet som nämndes ovan, där man skulle stötta bönderna i deras markanvändning hade pågått i två år när vi besökte jordbrukskontoret och på den tiden ingick 33 242 bönder i projektet. En del av projektet var, enligt den anställda på jordbrukskontoret som intervjuades, att lära bönderna att skörda på ett ”bra sätt”. Detta innebär bland annat mindre bekämpningsmedel, denna tjänsteman på jordbrukskontoret var den enda som intervjuades som pratade om bekämpningsmedlen som ett problem, men hans uppfattning var att det användes alldeles för mycket bekämpningsmedel inom jordbruket idag. Han sade också att ett av målen var att försöka lära bönderna att skörda utan bekämpningsmedel och att det fanns regler för hur mycket bekämpningsmedel som fick användas idag, samt att de hade dragit igång ett projekt för att försöka minska användningen av bekämpningsmedel, cirka 20 000 bönder över hela landet deltog i det projektet och 25 olika jordbrukskontor över hela Bangladesh var involve-

rade i detta projekt som förkortades IPM. De anställda på jordbrukskontoret menade att projektet redan hade börjat ge resultat då man faktiskt kunde skönja att användandet av bekämpningsmedel hade börjat minska i hela Bangladesh, även om de inte kunde specificera hur mycket användandet av bekämpningsmedel hade minskat. En av medfinansierarna till detta projekt var den bangladeshiska regeringen. Tjänstemannen vi intervjuade menade också att vattenkostnaden, i och med att man måste konstbevattna allt mer till följd av klimatförändringarna, var en viktig fråga, och något som kostade bönderna ganska mycket pengar, varför man från jordbrukskontorets sida försökte gå in och ge bönderna ekonomiskt stöd för detta.

Den viktigaste odlings säsongen i Bangladesh är mellan den 15 oktober och den 15 mars (d.v.s. perioderna mellan monsunregnen), anledningen till att det är så svårt att odla på sommaren är att en del områden står under vatten på sommaren (även om många av de vi intervjuade menade att vattenmängden har minskat konstant de senaste åren och att det var ett stort problem, så förekommer det fortfarande att många områden översvämmas på sommaren, vilket är en förutsättning för att bland annat ris överhuvudtaget ska kunna odlas, även om översvämningarna som sagt var hade en mer omfattande dignitet innan), vintern är däremot torr och det är därför en så stor del av jordbrukssäsongen äger rum under vintern. I området fanns dessutom 5 underkontor till det jordbrukskontor vi besökte och det fanns 9 fackföreningar för bönderna i området. De olika programmen gick sedan ut från huvudkontoret för att stödja bönderna. Det fanns dessut-

om möjlighet för bönderna att komma direkt till jordbrukskontoret och ställa sina frågor, tjänstemännen uppgav att de vanligaste frågorna som bönderna hade handlade om den nya teknologin. Jordbruket har också genomgått en stor ökning de tre senaste åren på grund av tillgång till ny teknik bland annat, detta trots att själva jordbruksmarken har minskat något, dels beror det på som nämnts innan i denna text, att ungefär 20% av markanvändningen används till tegelbruk, men också på att en del av marken tas i anspråk för vägbyggen, utbyggnad av infrastrukturen m.m. (Interview av tjänstemän på jordbrukskontoret i Hazipur 20121205).

Annars var som sagt ett av de stora problemen som togs upp under vårt besök på jordbrukskontoret just användandet av bekämpningsmedel. De poängterade bland annat att användandet av bekämpningsmedel är ett hälsoproblem som åsamkar befolkningen stor skada och att det är ett problem med att det många gånger från produktion till konsument består av en kedja med många led och att det inte alltid är bonden som står för besprutningen, ibland kan det lika gärna vara någon ”melanhand” i kedjan som besprutar grönsakerna så att de ska hålla sig färska vid försäljningen. Ett annat problem som togs upp var mängden konstbevattning som bönder-

Figur 3, Ett tegelbruk i Hazipur. Foto: Kent Pålsson

na använder som ett sätt att kompensera för minskat monsunregn till följd av klimatförändringarna. Detta har lett till att grundvattennivån sjunker med 2 meter per dag i Dhaka på grund av överanvändning av vattnet (bönderna tar ofta och pumpar upp grundvattnet för att kunna konstbevattna vilket leder till att grundvattennivån hela tiden sjunker). På jordbrukskontoret menade de samtidigt att detta inte var något lokalt problem utan att det var ett problem i hela Bangladesh. Jordens fertilitet var enligt tjänstemännen på jordbrukskontoret 1% idag, och för att det skulle handla om normala värden hade den siffran behövt ligga på 3%. (Ibid).

Så vad ska man då göra åt dessa problem med bekämpningsmedel och överanvändning av grundvattnet? Enligt folket på jordbrukskontoret så handlar det om att informera folk om problemet. Informera om att det finns naturliga bekämpningsmedel att tillgå, och att även skicka ut information till bönderna om hur man skyddar jordens fertilitet. (Ibid). Det torde finnas ganska bra möjligheter att informationen når fram, för de bönder vi intervjuade i byn där vi bodde uttryckte ju som sagt tacksamhet över all hjälp de fått från myndigheterna de senaste trettio åren vad gäller jordbruksanvändningen och det finns redan nu flera framgångsrika informationsprojekt i Bangladesh för att försöka komma tillrätta med överanvändningen av bekämpningsmedel, ett sådant projekt är som tidigare nämnt Proshika som ju har bidragit med information till många bönder genom sin historia hur man bedriver jordbruk på ett hållbart sätt.

Bakgrunden till att just Proshika grundades var att grundaren, som för övrigt inte

självt hade någon landsbygdsbakgrund, bevittnade en stor översvämning i Bangladesh precis efter självständigheten 1974 och ville göra något för de fattiga. Han insåg att maktlöshet inte bara har med bristen på mat att göra utan också brist på deltagande, därför beslutade han sig för att starta en NGO-organisation där bönderna kunde vara med och aktivt bidra till att förbättra sin egen situation, sedan fick de hjälp och utbildning via Proshika, och genom åren har ganska många bönder deltagit i Proshikas utbildningar och olika program, bland annat, som tidigare nämnts, samtliga av de som stod som värddar för den fältstudien vi yrkesverksamma lärare deltog i. Nyckeln till framgång låg enligt Proshikas grundare i att de fattiga själva måste eliminera sin maktlöshet. (Föreläsning med grundaren av Proshika 20121124).

Under de tre veckor vi besökte landet ägnades en stor del av tiden åt att leva tillsammans med våra respektive värdfamiljer ute på den bengaliska landsbygden, en del av tiden bodde vi på Proshikas kursgård och träffade olika föreläsare som pratade om situationen i Bangladesh, då denna uppsats handlar om jordbruket i Bangladesh och dess agrara förutsättningar i gränslandet mellan urbanisering och industrialisering har jag dock medvetet valt att utelämna de föreläsningar som berörde andra teman, men vi fick även besök av tjänstemän från svenska ambassaden som pratade om det svenska biståndet till Bangladesh samt även besök av lokala representanter från H&M (detta företag har i skrivande stund största delen av sin klädproduktion i Bangladesh, vilket beror på de låga tillverkningskostnaderna, eller de låga lönerna om man så vill, i landet). Vi

gjorde även några exkursioner, bland annat hann vi med en flodtur på Ganges, ett besök i Bangladeshs äldsta moské samt en utflykt till ett gammalt hinduiskt kungarike i norra delen av Bangladesh.

Slutsatser

Att ordbruket i Bangladesh på relativt kort tid har genomgått och fortfarande genomgått stora omvandlingar råder det ingen tvekan om. En del av de mönster vi ser i Bangladesh idag är samma mönster som vi hade i Sverige under vår industrialisering, d.v.s. en inflyttning till städerna och att alltfler lämnar jordbruket för ett jobb i städernas fabriker. Samtidigt ska man komma ihåg att många människor i Bangladesh fortfarande lever på landsbygden. Förutsättningarna är dock annorlunda nu jämfört med för hundra år sedan, ty de företag som är verksamma idag är globala aktörer som verkar på en global marknad, där, sorgligt nog, låga löner har blivit en konkurrensfördel *mellan* länder på ett helt annat sätt än tidigare. Även jordbruket i Bangladesh har dock dragit nytta av industrialiseringstakten, bland annat fanns det mer teknologi att tillgå nu än tidigare, framförallt om man pratade med de äldre människorna i byn fick man det intrycket.

Allt har dock inte varit odelat positivt. Exempelvis att en stor del av jordbruksmarken används till tegelbruksframställning samtidigt som många människor går jordlösa kan man ju naturligtvis ha synpunkter på. På samma sätt kan man konstatera att jordbruket genomgår stora förändringar när man övergår till ett mer animaliskt, jordbruk, och därmed tvingas att odla mer mat för djuren istället för

till människorna, om detta är något negativt eller positivt överlåter jag dock åt läsaren att bedöma.

Den största förändringen inom jordbruket i Bangladesh hänger dock samman med klimatförändringarna, i stort sett alla vi intervjuade återkom till detta på ett eller annat sätt. Eftersom större delen av landet i princip är floddeltan till Ganges och Bramputtra så är det klart att Bangladesh är ett av de länder som är allra mest utsatta för klimatförändringar. Enligt många forskarrapporter har klimatförändringarna nu dessutom gått så långt så att det är svårt att hejda, därför tror jag att framtidens bistånd till Bangladesh måste handla om att hjälpa befolkningen där att hitta strategier för att hantera den förändrade jordbruksproduktion som ett förändrat klimat medför. Hur det ska gå till rent praktiskt är naturligtvis en svårare fråga, men även om det inte bara är Bangladesh som drabbas av ett förändrat klimat utan hela världen, så kommer klimatförändringarna förmodligen att märkas allra tydligast i den del av världen där Bangladesh är beläget.

Avslutningsvis kan man ställa sig frågan hur man kan använda erfarenheterna från en sådan resa i undervisningen. En del av svaren handlar om mentala kartor. Min mentala karta av Bangladesh har definitivt förändrats efter en sådan resa i och med de intryck och erfarenheter jag fick från denna. Kan man förmedla samma bild till eleverna är mycket vunnet, att även om det man hör från Bangladesh i nyheterna oftast är något som har med fattigdom eller någon katastrof att göra så är bilden mer komplex än så. Kursen Geografi 1 på gymnasiet erbjuder många möjligheter att ta upp och diskutera frågor om global handel,

klimatförändringar, demografifrågor o.dyl. med eleverna. Då har man som lärare en erfarenhet att falla tillbaka på och ge konkreta exempel ifrån.

Noter

1. Varför de använde just 1971 som jämförelseår mot hur det är nu vet jag inte säkert, men troligtvis är det för att Bangladesh blev självständigt 1971. Fram till 1971 tillhörde Bangladesh Pakistan och gick under namnet Östpakistan.
2. En sådan NGO är Proshika utanför Dhaka, där vi bodde en stor del av tiden i Bangladesh, när vi inte bodde

hos värdfamiljerna. Proshika gav bönderna ekonomiskt stöd och kunskap så att de själva kunde bli självförsörjande jordbrukare. Värdfamiljen vi bodde hos, liksom alla andra värdfamiljer via detta program, hade samtliga varit bönder som fått hjälp och stöd av Proshika.

Referenser

- Den globala skolan http://www.programkontoret.se/Global/program/denglobalaskolan/DGR_ht2014_Bangladesh.pdf (Hämtad den 1 maj).
- Kramsjö, Bo 2000, *Bangladesh, på upptäcksfärd i verkligheten*, Svalorna.
- Landguiden <https://www.landguiden.se/Lander/Asien/Bangladesh> (Hämtad den 1 maj).

*Martin Klerung Gymnasielärare i geografi, historia och religionskunskap
Erik Dahlbergsgymnasiet Jönköping
Mail: martin.klerung@jonkoping.se*